

Швецова А. В.

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА: НАТУРАЛІСТИЧНА ТА КУЛЬТУРОЛОГІЧНА НАСТАНОВИ.

Поняття національного характеру, яке має цілу низку смислових синонімів, фіксує факт певної психологічної самобутності та відмінності різних народів, належить до числа часто вживаних, але разом з тим – і до числа найбільш невизначених, дискусійних за змістом. Теоретична розробка цього поняття, точне визначення його сенсу і пізнавальних можливостей є тим більш важливими, що ідея національного характеру уособлює у собі не окреме, бодай і важливе філософсько-культурологічне поняття, а цілий напрямок філософії, історії, який можна назвати характерологією народів. Сенс цієї галузі філософсько-історичних досліджень можна визначити як осмислення історичного поступу людства та його культури через їх проєкції та уособлення у психологічних типах людської особистості (використовуючи поняття “людина культури”). Такий підхід створює широкі можливості для розробки персоналістської версії людської історії і надає нову перспективу для розвитку філософської антропології.

Принципову роль у розумінні суті національного характеру має визначення його природи, насамперед його сенсу як переважно натурального чи культурного явища. Саме цьому питанню присвячене дане дослідження.

У відповіді на нього існують дві головні настанови: вітально-біологічна та культурно-історична. Саме їх розгляд дозволить нам визначитись у принциповому питанні щодо природи національного характеру.

Звертаючись до поглядів на сутність і зміст явища національного характеру ми спостерігаємо залежність цих поглядів від розуміння природи етносу. Цей зв'язок не є випадковим. Більш того – він цілком логічний. Адже від того, в чому вбачається сутність етносу, безпосередньо залежить і трактування його властивостей, серед яких національний характер посідає чільне місце. В свою чергу, в дослідженнях етнічних спільнот домінують дві головні позиції. Перша виходить з натуралістичного погляду на етноси, визначаючи їх як цілком натуральні, природні спільноти, головним конститууючим чинником яких є спільність походження, спорідненість, антропологічна (соматико-фізіологічна, расова) єдність та інші умови вітально-біологічного гатунку. Ця точка зору загалом не відкидає історії етносів, але розглядає цю історію переважно з расової точки зору.

Друга позиція, на противагу першій, підкреслює роль культурно-історичних чинників у конституюванні і генезисі етносів. Особливого впливу ця позиція набула в часи національних рухів у Європі і створення новітніх національних держав. Можна сказати, що поштовхом до формування і розвитку цієї позиції стало виникнення нового виду етнічної спільноти – нації, котра від часів перших буржуазних революцій і впродовж останніх двох сторіч стала домінуючою формою історичного життя народів.

Відповідно і у поглядах на сутність та виток національного характеру відобразились ці дві позиції. Огляд історії виникнення, еволюції та різновидів цих двох позицій є предметом спеціального дослідження, тому зауважимо лише те, що у вітально-біологічній та культурно-історичній парадигмах розуміння національного характеру ми бачимо неначе дзеркальне відображення двох головних підходів до розуміння феномену характеру у психології: “статичного”, якому властиво виводити характер з особливостей тілесної конституції людини (Кречмер), та “динамічного”, в якому риси характеру розглядаються як набуті у процесі розв'язання людиною життєвих ситуацій, конфліктів та іспитів (Фромм).

В аналізі парадигм осмислення природи етносу і національного характеру нас цікавлять не варіанти оформлення цих парадигм, а їх загальна логіка та ті теоретико-пізнавальні можливості розуміння етнопсихологічних феноменів, котрі ними створюються. На цьому і буде ґрунтуватися наш розгляд.

Логіку певного підходу до проблеми найкраще демонструють теоретично граничні, екстремальні позиції. Прикладом такої екстремальної позиції у межах вітально-біологічної парадигми у розумінні етносу є відома теорія пасіонарності Л. Гумільова. Етнос визначаєть-

ся ним як переважно природне явище. “Етноси – явище, яке лежить на межі біосфери і соціосфери, і має досить спеціальне призначення в будові біосфери Землі”, – пише вінⁱ.

Гумільов виходить з того, що “етнічна належність, яка виявляється у свідомості людей, не є продуктом самої свідомості. Очевидно, вона відображає якусь сторону природи людини, набагато більш глибоку, зовнішню по відношенню до свідомості і психології”ⁱⁱ. Щоб пояснити факт етнічної визначеності людей, Л.Н. Гумільов використовує поняття пасіонарності, під якою розуміє природжене, внутрішнє прагнення етносу до діяльності, спрямованої на досягнення якоїсь мети, в даному випадку – самозбереженняⁱⁱⁱ.

Такої погляд означає, фактично, позбавлення феноменів психіки самостійного значення, перетворення їх в епіфеномени вітальних сил та редукцію до останніх. Головна вада цього підходу полягає в тому, що ігнорується культурна сутність і культурна вага явищ людського буття, в тому числі і таких, як форми організації людських спільнот (зокрема етнічних). Все, що людина отримує як свою природну визначеність, повинно набути культурної форми і лише відтак починає для людини існувати. Можна сказати, що навіть власна природа для людини починає існувати в артикульованому культурою вигляді. Це відноситься навіть до таких онтологічних феноменів, як телесність чи статева визначеність.

З новітніх психологічних досліджень відомо, що розпізнавання своєї статі (статева самоідентифікація) – це не природна даність, наочно і безпосередньо встановлюваний фізичний факт, а складний культурний процес. Ще більшою мірою це відноситься до людських спільнот, котрі завжди є не стільки натуральними, скільки інтерсуб’єктивними єдностями. Щоб пересвідчитись у цьому, достатньо звернутися до прикладу родини. На відміну від етносу, в якому спорідненість і, отже, єдність вітальних чинників ніколи не буває “чистою”, родина об’єднує безумовно споріднених людей. Але те, що являє собою та чи інша родина є, звичайно, наслідком не їхньої крові, а міжособистісного спілкування (на котре, звичайно, діють і певні вітальні передумови). Тому, якщо навіть родина є передусім комунікативною спільнотою, то тим більш це вірно по відношенню до етносу.

Для подальшого розгляду визначеної проблеми слід згадати, що поняття етносу створювалося для більш точної, науково обґрунтованої демаркації меж людських спільнот, і передусім тих, у створенні яких відіграють вирішальну роль органічно-генеалогічні чинники. Поняття етносу покликане було замінити більш аморфне і багатозначне поняття народу, поставивши етнографічні дослідження на ґрунт об’єктивно-наукового підходу.

Але подальша історія використання поняття етносу, яке загалом зіграло свою позитивну роль у дослідженнях людських спільнот, виявила щонайменше дві серйозні проблеми. По-перше, попри численні дискусії і довгий досвід його використання, поняття етносу так і не набуло загальноприйнятого визначення. Зміст його й дотепер залишається темою теоретичних суперечок. Тому сподівання, які покладались на це поняття як чітке, однозначне, об’єктивне визначення сутності етнічних спільнот, виявились лише частково виправданими.

По-друге, досить ефективно працюючи в етнографії і витіснивши з переважної більшості контекстів поняття “народу” (котре, втім, навіть в етнографії зберегло певну смислову автономію – наприклад у таких поняттях як “народна культура”, “народний побут” тощо), поняття етносу виявилось недостатнім для цілей і завдань історичних та культурологічних досліджень. Історичний процес подає безліч прикладів історично реальних людських спільнот, котрі були єдиними історичними суб’єктами та відіграли значну роль в історичній драмі людства, але котрі не можуть бути визначені як етноси саме з огляду на суворі критерії цього поняття. Вся Західна Європа після краху Західної Римської імперії і створення варварських королівств явила собою справжній етнічний хаос. Однак історично були досить чітко окреслені народи франків, вестготів, вандалів тощо з їх самобутніми історичними долями. Приклад майбутньої Франції є чи не найкрасномовнішим.

Переважну більшість її населення становили романізовані гали, та пануючими над ними стали франки – одне з германських племен. Попри їх етнічну та соціальну відмінність, історично вони утворили єдиний франкський народ, з якого через сторіччя зросла французька нація. Аналогічний приклад маємо і у вітчизняній історії, коли Давньокіївська держава

зросла у поєднанні щонайменше двох головних етнічних компонентів – варязького та слов'янського.

Один історичний народ не лише поєднує різні етнічні спільноти. Досить прикладів того, як на спільній етнічній основі виокремлюються різні народи. Скажімо, сучасні єгиптяни, сірійці чи марокканці в етнічному відношенні тотожні – всі вони загалом є арабами. Але відмінність історичних доль зробила з них різні **історичні народи**. На етнографічній мапі світу територія від Тигру до Гібралтару позначена одним кольором – кольором арабського етносу. Водночас вона обіймає велику кількість країн і народів, кожен з яких має власні культурно-історичні, економічні, соціально-політичні відмінності. Саудовця з іракцем можуть ототожнити лише абстрактні етнографічні визначення і ніколи цього не зробить рука історика.

З огляду на сказане, доходимо висновку: поняття народу не вичерпується повністю поняттям етносу і має автономне значення в різних контекстах гуманітарного мислення, особливо у культурно-історичних. Розрізнення етносу і народу необхідно проводити не лише за змістом понять. Ще суттєвішою обставиною є їх **методологічна різниця** – тобто відмінність **за способом** визначення.

Етнос – поняття, критерії суворості якого цілком обумовлені класичним ідеалом природознавчої точності. За методикою побудови це цілком апріорне поняття. Воно, безумовно, має свій емпіричний ґрунт і емпіричні кореляти, але визначення його змісту цілком тотожне принципу визначення кантівських апріорних форм. Методологічно тут діє принцип трансцендентного (чи логічного) апріорі, коли логіка дослідження і його інструментарій передують досліджуваному матеріалу. Поняття етносу є абстрактною логічною формою, типовою науковою, ідеальною моделлю на зразок абсолютно твердого тіла чи абсолютного газу у фізиці. Натомість, народ як історичне поняття вимагає для свого визначення **врахування культурно-історичного контексту**. Етнос можна визначити (як це загалом і робиться) через сукупність абстрактно сформульованих рис. Народ є **історичним** утворенням, його змісту не існує поза історичним процесом. Лише конкретне дослідження цього процесу дає можливість визначити історичні народи і окреслити змістовні межі їх буття. Народ не можна визначити за абстрактною сукупністю ознак. Лише аналіз історичної долі, конкретної єдності історичного життя дає підстави для виокремлення того чи іншого народу. Суто етнічний принцип у цьому визначенні має підпорядковане значення.

Екстраполюючи цей висновок на національний характер, ми дістаємо можливість визначити його насамперед як продукт культурно-історичного розвитку етнічної спільноти, в якому не стільки виявляють себе уроджені вітальні особливості етнічних індивідів, скільки культурний досвід самовизначення та пройдений ними історичний шлях. Національний характер не можна зрозуміти як натуральну властивість людей, що складають певний етнос. Його навіть не можна зрозуміти як властиву безпосередньо етнічним індивідам спільну якість психіки.

Хто є носієм національного характеру? У відомій “психології народів” сформувалася думка, що таким є “середній представник” етносу. Вираз і обґрунтування такого погляду ми знаходимо, зокрема, у відомого дослідника Г. Лебона^{iv}, але ця точка зору не враховує цілковитої умовності такої “середньої людини”. Носій національного характеру – вельми чітко окреслена постать. На її формування працюють неабиякі культурні механізми, вона є точкою прикладання великих суспільних і культурних сил. Це не статично середня, узагальнена етнічна особа, а **бажана для національної культури особистість**. Сама культурна структурованість людського буття вимагає її та створює. Тому носієм національного характеру є не “середній представник” етносу, а “людина культури” – тобто той ідеальний людський тип, котрий формується національною культурою і відтворюється нею як безумовна, єдино прийнятна форма людського існування.

Якщо пристати на цю точку зору, то виникає питання: якими є експлікації національного характеру? Через аналіз яких саме феноменів культурного поля ми можемо скласти досить змістовне уявлення про той чи інший національний характер? Відповіддю на це питання

буде виявлення експлікацій національного характеру, через безпосередній аналіз яких тільки і можливо дати реальну його картину.

Натуралістичне розуміння національного характеру подає його як сукупність психологічних рис, які більш-менш постійно властиві представникам певного етносу і виокремлюють людей даного етносу серед усіх інших – іноетнічних індивідів. Таким чином, згідно натуралістичній настанові і вітально-біологічному підходу, котрий вона висловлює, національний характер вкорінений у психіці етнічних індивідів і є певним типовим узагальненим виразом того, що є спільним для їх психологічних індивідуальностей.

Культурологічна настанова у розумінні національного характеру розглядає його як **вимогу культури** до людських індивідів. Адже культура не є абстрактною сутністю – в основі своїй вона має певну, чітко окреслену модель людського буття. Всі культурні процеси і механізми зосереджені врешті-решт на відтворенні цієї моделі, котра у межах конкретної культури має універсальне значення, репрезентуючи феномен людського як такий.

Саме на вирішення цього завдання працює властива культурі картина світу, ціннісні орієнтації людської діяльності, система виховання та освіти, суспільні інститути, форми духовного життя тощо. У своєму витoku національний характер є не безпосереднім надбанням людської психіки, а передусім вимогою культури до особистості – тобто тією специфікацією людини, котра потрібна культурі для відтворення властивої їй моделі людського буття. У національному характері міститься не тільки суще, скільки висловлює себе належне. Він є формоутворюючим чинником індивідуальної психіки, певним і впливовим культурним регулятивом, за допомогою якого національна культура формує конкретні особистості етнічних індивідів.

Зрозуміло, що наслідки цієї роботи культури викарбовуються у людських особистостях і у специфіці їх психологічного складу (характерах). Відтак дійсно можна спостерігати певну подобу у реакціях, уявленнях, поведінці представників одного етносу **порівняно** з представниками іншого. Але ця схожість у психологічних рисах є вторинною, **похідною** від культурного порядку буття та вимог культури до особистості. Персоніфікація (уособлення) цих вимог набуває вигляду особливого людського типу, котрий продукується культурою як **бажана людина**, і який фіксується поняттям “людина культури”. Відповідно, національний характер є надбанням людини культури, тобто носієм його є ідеальний людський тип, котрий створюється культурою і відіграє регулятивну роль у формуванні конкретних людських особистостей у даному культурному полі. Подібність психологічних рис у представників окремого етносу є похідною від цього процесу і як вторинний результат відображає успіх чи невдачу культурної дії на формування особистостей етнічних індивідів.

Із сказаного випливає принциповий у теоретичному и методологічному відношенні висновок: національний характер є особливим культурним ейдосом – вимогою культури до психологічного складу індивідів, котрий виконує регулятивну функцію у процесі формування особливостей людей певної культури, і носієм його є людина цієї культури – ідеальний людський тип, котрий становить умову можливості існування моделі людського буття, втіленої в цій культурі.

ⁱ Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: Д и Джи, 1994 – С. 29.

ⁱⁱ Там же – С. 81.

ⁱⁱⁱ Там же – С. 324.

^{iv} Див.: Лебон Г. Психология народов и масс. – Спб., 1995 – С.17.